

Dede Franciska

A társasélet akrobatái

Vázlat a társasági és az irodalmi dendikről
Brummelltől Proustig¹

„A nagy dandyk [...] elmélyítették egy kor ízlését, mikor a különcségből valami általánosot pároltak le a tömegek számára; [...] A dandy, az igazi, a majomparádéból, melyen a tömeg joggal röhög, életmódot csiszol a tömeg számára [...]. A dandy, aki szemtelen, soha nem neveletlen, a dandy, aki tiszteletlen, végül ön maga tiszteletére neveli a tömegembert. A dandy nevel, mikor pontosan ellenkezőjét csinálja annak, amire nevelték. Ez az emberfajta kiveszett. Nagy kár érte.”

(Márai Sándor: A négy évszak)²

A Z IRODALOM és az élet összefonódására számos különleges példát találhatunk, melyek közül az egyik legszemléletesebb a dendiké. Oscar Wilde Lucien de Rubempré³ halálát tartotta élete legfájdalmasabb eseményének.⁴ A 19. század végi angol dendi-író gondolata tökéletesen kifejezi, hogy mennyire hathattak egymásra a társasági élet és az irodalmi alkotások dendijei. Mielőtt azonban néhány elhíresült társasági dendi és néhány meghatározó szép-irodalmi és elméleti munka megemlékezésével választ keresnénk arra a kérdésre, hogy hogyan ábrázolja az irodalom e társadalomtörténeti jelenséget, és hogyan hatnak vissza ezek az ábrázolások a társadalomra, érdemes röviden kitérni arra, hogy mit értünk dendizmuson és kiket tartunk dendiknek.

A dendizmus története mindenekelőtt Angliához és Franciaországhoz köthető, bár képviselői több országban is feltűntek. Az angol és francia dendizmus azonban,

¹ A tanulmány az MTA-OSzK Res libraria Hungariae Kutatócsoport kutatási programjának keretében készült, két korábbi kutatómunka eredményeit véve alapul. Tíz évvel ezelőtt, a szakdolgozatom keretében kezdtem a kérdést vizsgálni, majd a PhD disszertációban is foglalkoztam a problematikával. Külön köszönöm Fábri Annának, hogy ráirányította figyelmemet a témára, és hogy mindig segítette a munkámat észrevételeivel, tanácsaival. A címhez Émilien Carassus hegymászó-hasonlata adta az ötletet. (Lásd e tanulmány sznobról és a törtétről szóló fejezetét.)

² MÁRAI, 2001. 67–68. A 'dendi' kifejezés több helyesírási változatban fordul elő a magyar nyelvű szövegekben. Az egységes írásmód érdekében – a szó szerinti idézetek kivételével – a magyar nyelv értelmező szótára alapján a kifejezés mai nyelvi változatát vettem alapul.

³ Honoré de Balzac Elveszett illúziók és Kurtizánok tündöklése és nyomorúsága című regényeinek főhőse, de alakja feltűnik a Hivatalnokok, a Veszélyes örökség és a Cadignan hercegné titkai című művekben is.

⁴ COBLENCÉ, 1988. 170.

bár hatott egymásra, nem ugyanaz. Jelentése és megítélése folyamatosan változott a „hosszú” 19. században: a kezdetben egyszerű divatjelenségből az évtizedek során viselkedés-, majd életforma lett. A dendi irodalmi megteremtésével jelentése tovább bővült: a társadalom és az irodalom dendi-szereplői kölcsönösen hatottak egymásra, és az egyes írók – akik gyakran maguk is törekedtek rá, hogy dendiként éljenek – dendizmusról alkotott véleménye is gyakran módosult az évek alatt. A dendizmus irodalmi térhódításával és mindenekelőtt Baudelaire és Barbey d’Aurevilly század közepén írt teoretikus munkáival megszületett a dendi mítosza. Tovább bonyolítja és gazdagítja a fogalom történetét, hogy már a kortársak is sokszor következtetlenül használták a ‘dendi’ kifejezést, gyakran keverték rokon értelmű szavakkal, és más magatartásformákról szólva is alkalmazták. Ráadásul a dendiség sokak életének csupán egy-egy szakaszát jellemezte, míg mások számára a dendi-lét halálukig tartott. Voltak, akik csupán egyes elemeit és külsőségeit vették át, míg mások a lényegét is meglátták.⁵

Etimológia, történelmi keretek, előképek és szinonimák

Etimológia

A kifejezés etimológiája bizonytalan. A francia szótárak angol eredetűnek tartják, míg az angol meghatározások nem zárják ki a francia hatás lehetőségét. Származtatják a francia ‘dandin’, azaz ‘ügyefogyott’ kifejezésből, illetve a ‘dandiprat’ vagy ‘dandyprat’-ból, amelynek két jelentését is említik: ezek egyike a ‘kis termetű ember’, a másik a ‘VII. Henrik uralma alatt vert értéktelenebb ezüst-pénn’. Más feltételezések szerint a ‘dandelion’, vagyis ‘gyermekláncfű’ szóból eredeztethető, de olyan elképzelés is van, hogy a skót balladában használt ‘Jack-a-dandy’, vagyis ‘önhitt, elbizakodott, hiú ember’ kifejezésből vették át. Megint más vélemény szerint a görög ‘ember, férfias’ jelentésű Andreából eredő Andrew keresztnév egy változata. A 18. század végén az angol-skót határvidéken használták a dendi kifejezést a jólöltözött ember megjelölésére. A mai értelemben a 19. század elején kezdték alkalmazni,⁶ Lord Byron szerint először 1813-ban a londoni beau-k, azaz elegáns arisztokrata férfiak jelölésére.⁷

Történelmi keretek

A 18. század végére Angliában és Franciaországban megindult társadalmi változások visszafordíthatatlan folyamatokat indítottak el. Az ipari forradalom hatására egyre többen költöztek a városokba, s nemsokára metropolisszá duzzadt

⁵ A tanulmány első és második fejezetét, a dendizmus átfogó jellegű ismertetését elsősorban az alábbi köteteket alapján állítottam össze: BOULENGER, [1907].; CARASSUS, 1966.; CARASSUS, 1971.; COBLENCÉ, 1988.; DELBOURG-DELPHIS, 1985.; KEMPE, 1977.; MARTIN-FUGIER, 1990.; C. PRÉVOST 1957.; STANTON, 1980.; TACIUM, 1998. A dendik rövid jellemzéséhez lásd a bibliográfiában megadott kézikönyvek (kivéve: LAFFONT-BOMPIANI, 1964. és Dictionnaire historique..., 1985.) ‘dandy’, ‘dendi’ és ‘világfi’ címszavait.

⁶ Az etimológiával részletesen foglalkozik CARASSUS, 1971.; COBLENCÉ, 1988. és C. PRÉVOST, 1957.

⁷ Thomas Moore 1830-ban adta ki Byron naplójegyzeteit és leveleit *Letters & Journals of Lord Byron, with Notices of his Life* címmel. Erre hivatkozik PRÉVOST, 1957. 9.

London és Párizs. A felvilágosodás és a francia forradalom nemcsak a szilárdnak hitt társadalmi rendszert, hanem az erkölcsi világméretet is alapjaiban rengette meg. A korábban biztos értékrendet nyújtó vallás helyett csak ideig-óráig jelentett pótlékot az ész mindenföltéttségének hirdetése. Egyszerre minden bizonytalanná vált. A régi függőségi viszonylatok megszűntek, az egyén elveszítette az önmeghatározásához szükséges hagyományos viszonyítási pontokat, izolálódott. A születési előjogok mellé (adott esetben helyébe) új értékek társultak (kerültek): a pénz és a tehetség új lehetőségeket nyitott a társadalmi (és olykor a társaséleti) érvényesülésre, egyre nagyobb szerephez jutottak az egyéni képességek. Noha az arisztokrácia őrzött még valamit hajdani kiváltságaiból, új rétegek számára is teret kellett adnia: nem tudta visszanyerni forradalom előtti helyét és hitelét, sőt, egyre gyengülő pozícióit is mind nehezebben tartotta fenn a feltörekvő, egyre újabb társadalmi csoportokkal szemben.

Az egyén egyre inkább nem(csak) kapta, hanem kereste, alakította is a maga helyét a társadalomban, s miközben arra törekedett, hogy meghatározza pozícióját, bizonyos csoportokhoz tartozását vagy éppen különállását különböző módokon igyekezett kifejezni. Az igazi dendi ennek az önmeghatározó és egyben az átlagostól és a közönségestől, az uniformizálódott tömegembertől való elkülönülésre törekvésnek egyik példája. Átmeneti korszak alakja; amikor a régi társadalmi formák és referenciák eltűnnek, megváltoznak, új elit kialakulására nyílik lehetőség. A társadalmi átrendeződés korában lép fel: nem a meglévő elit megdöntésére, hanem az üresen maradt helyek betöltésére törekszik. Mind az arisztokráciától, mind a polgárságtól elkülönül, miközben mindkettőre szüksége van. Leegyszerűsítve: az arisztokrácia adja számára a társasági keretet, amelyben felléphet, s amelynek segítségével önmagát elfogadtathatja (s ezáltal megteremtheti), a polgárság pedig azt a középszerűséget, egyformaságot, haszonelvűséget testesíti meg, amelytől elkülönülve, amely ellen lázadva határozza meg önmagát.⁸ A dendizmus képviselői egy újfajta elit, Baudelaire kifejezését kölcsönvéve: egy „új arisztokrácia” tagjai. „Valamennyi elnevezésük: – finomkodók, különcök, szépségesek, divatmajmok, dandyk”⁹ – közös gyökérből támadt, valamennyi ugyanazt az ellenálló, lázadó egyéniséget festi, valamennyi a legnemesebb emberi kevélységnek és – manapság már igen ritka – váagnak a kifejezője: lerombolni, kipusztítani a közönségeset. Ebből a vágyból születik a dandyben ez a hűvössége ellenére is kihívó kaszt-gőg. A dandyzmus többnyire azokban az átmeneti korokban tűnik fel, melyekben a demokrácia még nem vívta ki teljes hatalmát, amikor az arisztokrácia még nem gyengült el egészen s csak részben veszítette el tekintélyét.¹⁰ E zűrzavaros korokban néhány lecsúszott, fásult,¹¹ dologtalan, de életerős ember agyában születhet meg az a terv, hogy valami újféle arisztokráciát kellene alapítani, mely annál ellenállóbb lesz, mennél elpusztíthatatlanabb, mennél ritkább képességekkel, mennél több isteni adománnyal vetik meg az alapjait, mikkel a munka és a pénz nem tud versenyre kelni. A dandyzmus a hősiesség utolsó tündöklése hanyatló korokban.”¹²

⁸ „A dendizmus: a különbözőség kultusza az egyformaság századában.” KEMPF, 1977. 9. (ford. tőlem – D. F.)

⁹ A francia eredetiben: „raffinés, incroyables, beaux, lions ou dandys”.

¹⁰ A másik kiadásban „a demokrácia még nem érkezett el hatalma csúcsára, és az arisztokrácia még nem alacsonyodott le egészen, nem veszítette el minden értékét”. BAUDELAIRE, 1988. 90.

¹¹ A másik kiadásban „megcsömörlött”. BAUDELAIRE, 1988. 90.

¹² BAUDELAIRE, 1964. 152.

Előképek Angliában és Franciaországban

A dendik közvetlen „őseinek” és a korszakra jellemző divatfik más csoportjainak elkülönítése nem egyszerű feladat, hiszen elnevezésük, olykor egyes főbb jellemzőik is folyamatosan változtak az év(tized)ek alatt, és a kortársak, valamint az utókor sokszor következtetlenül alkalmazta a kifejezéseket. Ezek közül általános érvénnyel használták az összes többi kiváltására elsősorban a fat megnevezést.¹³

A dendik (közvetlen) elődeinek számító csoportok között Angliában a macaronik nyitották a sort 1770 körül, fehér nadrággal és vörös sarkú cipővel. Őket követték a ruffianek, akik sokszor közönséges szokások eltúlzott utánzásával és átvételével (például köpködéssel) igyekeztek észrevétni magukat. Tőlük öltöztük túlzott gondosságával különböztették meg magukat a pirosítót, parfümöket, fűzöt használó, sületlenségeket fecsegő és ritka csecsebecséket gyűjtő exquisitek. A század fordulóján azután megjelentek a beszéd- és életmódjuk által hamar feltűnővé váló beau-k és a buckok is. Elkülönülésüket sokszor a nyilvános térben is jelezték, hiszen arisztokraták vagy vagyonosok számára nyitott klubokban mutatkoztak. Az önelégültség, az impertinencia, az alkohol mértéktelen élvezete és a játék szenvedélye éppúgy jellemezte őket, mint a lovak és kocsik (mindenekelőtt a négyesfogat) iránti rajongás. Gyakran hordtak különleges, feltűnő nyakendőt, sálát, lornyont és sétatobot. Érdemes még futólag megemlíteni a kizárólag jelentéktelenségekkel foglalkozó fashionable alakját, valamint a megjelenésükkel gyakran nevetségessé váló, idejüket a szabóknál különböző újítások kieszelésével töltő fopokat is. (Ez utóbbiak egyikéről feljegyezték, hogy egy bálra kifestve ment el: arcát pirosítóval élénkítette, az orrát pedig kékre festette.)

Bárhogy nevezték is képviselőiket, ezek a divatok és viselkedésmódok elsősorban egyes arisztokraták és tehetős polgárok megnyilvánulási formái voltak még akkor is, ha külsőségeiket időlegesen és alkalmanként az alsóbb társadalmi rétegekből származók is megpróbálták utánozni.

Bár a dendizmus szülőhazája Anglia, igazi talaját a 19. század Franciaországában találta meg. S noha elterjedése elválaszthatatlan az angломániától, a francia dendi nem egyszerűen az angol másolata. Mindketten megvetették ugyan a komoly tudományokat és tehetségeket, s nagy fontosságot tulajdonítottak a jelentéktelenségeknek, ám alapvető temperamentumbeli különbségük mellett (az angol dendi relatív hidegségével és merevségével a franciák élénksége állt szemben) az is megkülönböztette őket, hogy az angolokkal ellentétben a franciákat a gondos öltözetben és megjelenésben túl több fantázia és az élet egyfajta művészi megélése is jellemezte. Mindebben főként hazai előképeikhez kapcsolódtak.

A mignon II. Henrik korában élt, Molière kortársai voltak a précieux-k, majd a – már a 16. században megjelent, de fénykorukat csak XIV. Lajos udvarában elérő – petit-maître-ek, ezek a kényeskedő, különös keresettséggel öltözködő öntelt udvaroncok tűntek fel a sorban. A rouék romlottak voltak és kicsapongók, intelligenciájukat és képességeiket ösztöneik kielégítésére használták, de a jó modort megtartották. Közéjük tartozott a 17. század második felében a Grande Mademoiselle¹⁴ szerelmeseként elhíresült Lauzun herceg, legjellemzőbb irodalmi képviselőjük pedig az 1782-ben megjelent Veszedelmes viszonyok Valmont-ja. A

¹³ A szakirodalom a viselkedéstípusok megjelölésekor megőrzi az eredeti – angol és francia – kifejezéseket.

¹⁴ Anne Marie Louise d'Orléans de Montpensier (1627–1693), XIV. Lajos francia király unokatestvére.

forradalom alatt jelentek meg a feltűnően öltözködő és viselkedő muscadinek, majd a Direktórium alatt az incroyable-ok, akik nevüket állandó „C'est incroyable!”¹⁵ felkiáltásukról kapták.¹⁶ A szavak különleges, eltorzított kiejtésével, pökhendi, arcátlan viselkedésükkel tűntek fel. Politikai színezetet kölcsönzött nekik, hogy royalistának hirdették magukat, gyűlölték a jakobinusokat, és Prévost szerint a divatot a politika szolgálatába állították: uniformisukat egy szőke paróka, testhez álló, szűk nadrág, fehér harisnya tette ki, valamint egy (furkós)bot, amelyet az ő „végrehajtó hatalmuknak” neveztek.¹⁷ Waterloo után jelent meg a fashionable típusa, aki néhány évig a közönség tréfálkozásának célpontja lett. Igazi anglomán volt, de ellentétben a nevetséges angol fashionable-lel, nem azért tréfálkoztak vele, mert túlhangsúlyozta „angolságát”, hanem azért, mert nem akart francia maradni. Bár az erre való célzások továbbra is fel-feltűntek a különböző lapokban, lassan elérkezett az idő, amikor a kifejezést már egyre gyakrabban használták az elegáns francia férfi megjelölésére. A 19. század negyedik évtizedére pedig megváltozott a dendi megítélése is.

„Rokonok”: a lion, az excentrique, a sznob és a törtető

Bár a dendiség jellege folyamatosan módosult, és ez magyarázatot adhat a kifejezés használatának következetlenségére, érdemes részletesebben kitérni néhány, hozzá bizonyos mértékig hasonló, de vele azonosnak mégsem tekinthető viselkedéstípusra. Az 1830-as évek második felében a francia társaséletben új szereplő tűnt fel: a lion.¹⁸ Bár a kortársak sokszor használták a dendi szinonimájaként, mégis különböztek egymástól. Ahogy Martin-Fugier utal rá, a liont a társaság kíváncsisága vette körül¹⁹ és bárki lionná válhatott egy különleges egyéni teljesítmény, de a véletlen szeszélye, a társaság kénye-kedve, sőt egy számára teljesen természetes, környezete szemében mégis meglepő viselkedés vagy szokás által is.²⁰ Egy pillanat lionná tehetett valakit, hogy aztán a következő percben egy újabb érkező foglalja le a társaság érdeklődését: csak rajta múlt, hogy népszerűsége elillan, vagy hosszú időre megalapozta sikerét. A dendi és a lion keveredése Martin-Fugier szerint részben abból fakadhat, hogy a dendi mindenáron lionná akart válni, és ha nem sikerült neki, akkor csak egy „elhibázott dendi” maradt.

Itt kell kitérni még az excentrique-ra is, akitől a dendit csak egy hajszál választotta el. Mindketten árnyalatokban keresték az elkülönülés eszközeit, míg azonban az előbbi azzal tűnt fel, hogy botrányt okozott és megbotránkoztatott, addig a dendi, szintén sokszor színpadias eszközökkel, legalább részben alávetette magát

¹⁵ „Hihetetlen!” „Elképesztő!” (francia).

¹⁶ Prévost véleménye szerint a muscadin és az incroyable tulajdonképpen egy és ugyanaz. Már többször idézett könyvében hivatkozik Polyscope „Mœurs” című írására is, amelyben a muscadin a petit-maitre továbbéléseként/változataként jelenik meg. C. PRÉVOST, 1957. 58. A muscadin-ról lásd még DELBOURG-DELPHIS, 1985. 17–22.

¹⁷ PRÉVOST, 1957. 58.

¹⁸ John Prévost szerint csak időbeli különbség van a dendi és a lion között (C. PRÉVOST, 1957. 81.), Anne Martin-Fugier (MARTIN-FUGIER, 1990. 357–360.) és Émilien Carassus (CARASSUS, 1971. 32.) azonban ennél mélyebb, lényegibb eltéréseket vet fel. Lásd még DELBOURG-DELPHIS, 1985. 29–33.

¹⁹ Hasonlóan a londoni Towerben lévő oroszlanokhoz. Van, hogy innét eredeztetik a kifejezést is: lion = oroszlan. DELBOURG-DELPHIS, 1985. 29.

²⁰ A véletlen szeszélye tette lionná azt az angol lordot, akinek karjaiban halt meg egy fiatal hölgy tánc közben, a tuniszi bej nagykövetét pedig az a franciák számára meglepő szokása, hogy – mikor családjával együtt kapott meghívást egy tőzsdeügynökhöz – nyolc feleségétől követve jelent meg a háziaknál. MARTIN-FUGIER, 1990. 358.

mind a külső, mind pedig a saját maga által kialakított szabályoknak: úgy hívta fel magára a figyelmet, hogy a közösség, a társaság még elviselje különbözőségét. Az író és irodalmi kritikus Barbey d'Aureville-t idézve: a dendi merész, talán vakmerő is, de tapintatos, olyan, aki megtalálja az eredetiség és a szertelenség közötti választóvonalat. Az excentrikusra jellemző példa a csak M. de Saint-Cricq-ként emlegetett 19. századi párizsi szertelen, aki többek között azzal szerzett kétértékű hírnevet magának, hogy a nagy melegben rendelt három fagyaltjából csak egyet fogyasztott el, a másik kettőt csizmájába öntötte, vagy miután nyilvános helyen krémmel kente be az arcát, dohánnyal hintette be magát.²¹

A dendi önálló szabályrendszert alakított ki magának, és saját arisztokratikus fölénye tudatában lépett fel a társaságban. Helyzete törekénységével azonban tökéletesen tisztában volt, s így nem kérdőjelezte meg a társadalom alapvető normáit. Szüksége volt a közvélemény pártfogására és arra a közegre, amelyben élt, így – bár lázadt ellenük – bizonyos határokat nem lépett át. A konformizmus és non-konformizmus érzékeny határán egyensúlyozott, a társadalmon és a saját csoportján belüli szegregációt valószínűsítette meg, s ebben ragadható meg a sznobotól és a törtetőtől való különbsége.

A sznob szélesebb értelemben használt, későbbi kifejezés, mint a dendi. Thackeray 1848-as híres könyve nyomán a 19. századi angol társadalom minden körében megtalálható figurájának tetszik.²² Olyan személyt jelöl, aki valamely létező, azaz mások által meghatározott elitbe szeretne tartozni és arra törekszik, hogy a társadalmi vagy intellektuális hierarchia magasabb szintjén ismerjék el, mint amelybe született vagy mindaddig besorolódott. A dendi ezzel szemben különbözőségét és függetlenségét hirdeti. A sznob, ahogy Carassus jellemzi, másokhoz igazítja magát, a dendi eredeti akar lenni; a sznob közösséghez akar tartozni és közülük valónak akar látszani, a dendi egyedül van és másnak akar tűnni; a sznobot elkápráztatják, a dendi elkápráztat; a sznob rejtő sznobságát, a dendi megjeleníti dendiségét. A sznob a mások által elvárt képhez akar alkalmazkodni, a dendi a maga által teremtett képet jeleníti meg. A sznob kiüresíti magát, hogy valamely szentesített elit tagja lehessen, és nem riad vissza az alávetettségtől, míg a dendi maga teremt egy elitet. A sznob számára nem a csoport hitele vagy értéke számít, hanem a híre, s lenézi a többi sznobot, a dendi ellenben csak a többi dendit becsüli, számára a társaiból és egyben riválisaiból álló elit az egyetlen. A sznob, ha bekerült a vágyott csoportba, legszívesebben kizárna minden utána következőt, szemben a dendivel, aki magabiztosan nyitva hagyta maga mögött a kaput („kövessen, aki tud!”).²³

A törtető vagy karrierista ezzel szemben abban hasonlít a dendire, hogy csak úgy, mint ő, megveti és kihasználja az emberi butaságot, és saját magának köszönheti a hírnevét. Míg azonban a dendi nem hajlik kompromisszumra, mert önmagát többre tartja, mint az előnyöket, és minden esetben elsőrendű számára a gesztus szépsége, a törtető az előnyökért és az érvényesülésért feláldozza önmagát, megalázkodik, sőt nem riad vissza a brutális lépésektől és kockázattól sem.²⁴ Carassus három hegymászóhoz hasonlíttja a törtetőt, a dendit és a sznobot. Míg a

²¹ KEMPE, 1977. 85.

²² „Meggyőződésem, hogy a sznob elsőpró arányú jelenség a halandó élet minden lépcsőfokán.” THACKERAY, 1979. 123. (Az első, hosszabb változat két évvel a könyv megjelenése előtt, a Punch című lapban jelent meg.)

²³ CARASSUS, 1966.; CARASSUS, 1971.

²⁴ CARASSUS, 1971. 49–50. Részletesen foglalkozik a kérdéssel COBLENCÉ, 1988. 85–87. és CARASSUS, 1971. 44–55., valamint CARASSUS, 1966. 111–123.

törtető nehéz, néha titkos utakon mászik, kockáztatva a zuhanás veszélyét, a dendi bizonytalan helyzetében is kiszámítja a legszebb és legmeglepőbb pózt és mozdulatot, és akrobatikus kecsességgel halad előre. A sznob, nem bízva erejében, hegymászócsapattal halad előre.

Identitásteremtés a társasélet színpadán – néhány általános jellemvonás

Élet-alkotás

A szinte minden dendire jellemző karakterjegyek között az egyik legmarkánsabb az identitáskeresés. A dendik sokszínű sorát az állandó szerepek hiánya tette lehetővé: mindenki egyedi, az átlagostól és a többi denditől különböző módon alakotta meg és építette fel önmagát. A dendi saját maga (és élete) műalkotás lett. Pontosabban: folyamatos újraalkotás, hiszen nem volt elég, hogy egyszer létrehozta önmagát, művét minden alkalommal újra és újra kellett teremtenie, még hozzá (lehetőség szerint) tökéletesen, mert létezését a „közönség”, a többi ember igazolta, identitását a „másik” ítélete biztosította. Épp ezért a dendi éltető eleme a nyilvánosság, a társasélet volt. Olyan korszakokban, amelyekben nincsenek határozott értékrendek, amikor felborul az értékek hierarchiája és a jelentéktelen is fontossá válhat, a „majdnem-semmitől” is lehet felsőbbiséget kreálni. A látszat fontosabbá válik (válhat), mint a létezés, sőt, Brummell számára, akit Barbey d’Aurevilly az egyetlen (igazi) dendinek tartott,²⁵ a látszat maga volt a létezés.

Megjelenés

Az identitásteremtés első és alapvető állomása a külső megjelenés megalkotása: a dendi célja, hogy öltözetével és fellépésével azonnal tökéletes hatást érjen el. A külső megjelenésre fordított figyelmét a hiúság is magyarázhatja, fontosabb azonban, hogy a dendi számára a presztízs nem a vagyonból, hatalomból vagy a betöltött tisztségből fakad, hanem esztétikai minőségből, amely az eleganciáját finanszírozó és megteremtő előnyök és lehetőségek – vagy épp ezek hiányának – elleplezésére, elfelejtetésére szolgál.

A forradalom nemcsak a társadalmi különbségeket törölte el, hanem ezek látható jeleit, például az öltözet egyes megkülönböztető szimbólumait is, így az egyik legjelentősebb jelrendszer, a divat és öltözet is megváltozott. Az uniformizálódással, a haszonelvűséggel és egyformasággal szemben a külső megjelenésben is megnőtt az elkülönülés szerepe. Két alapvető módja nyílt az egyéniség és eredetiség kifejezésének: a brummelli minta a (kiszámított és gondosan kivitelezett) egyszerűségével, a romantikus pedig a feltűnéssel kívánt megfelelő hatást kiváltani.

Az elegancia azonban nemcsak a szabásvonalon, a makulátlan tisztaságon, az öltözet előkelőségén, harmóniáján és a dendi ápoltságán múlt: a gondosság, a részletek tökéletességére fordított idő éppoly fontos volt. A tétlen és dologtalan dendi az öltözet, azaz egy pillanatnyi, mulékony és mindig újraalkotandó műalkotás megteremtésére „pazarolt” „haszontalan” órák „elvesztegetésével” is tilta-

²⁵ BARBEY D’AUREVILLY, 1861a. 23.

kozott a haszonelvűség terjedése ellen, s mintegy jelezte, hogy az öltözködésre szánt időt és hozzáértést nem lehet pénzzel kiváltani. A(z angol típusú) dendi öltözete tökéletes egységet alkotott testével, ruházata általában inkább visszafogott volt, mint feltűnő. Szakértő volt a részletekben: nagy figyelmet fordított a mitikussá vált kiegészítőkre, a nyakkendőre, a sétapálcára vagy a kesztyűre. Brummell kesztyűit például négy mester készítette: közülük egy külön a hüvelykujjrést, nyakkendője pedig nem anyaga vagy színe miatt vált híressé, hanem megkötésének (változatos) módjával és tökéletességével. A dendi nemegyszer maga vezettet be újításokat, mint például Lord Spencer,²⁶ és irányította a divatot. Az öltözködés azonban – bár tarthatott órákig – csak a befejezéséig volt fontos, azután a dendi természetes tartozékává vált. A korszakban a testtel kapcsolatban megjelenő új felfogás és attitűd²⁷ nemcsak a higiénia megnövekedett szerepében mutatkozott meg, hanem a sport kedvelésében is. A sport az élet művészetének egyik formájaként a dendi felsőbbségének új kifejezési lehetősége lett: a test esztétikájának fejlesztője és egyszersmind a test megmutatásának alkalmá.

Közönség, vagyon, időbeosztás

A dendi művészi érzékkel komponálta meg külsejét, s amint elkészült, közönségre volt szüksége, hogy megmutatkozhasson: ki kellett, hogy lépjen a társadalom színpadára.

Igazi tere a metropoliszok egy-egy elegáns városnegyede, azon belül is néhány divatos utca, park, kávéház, klub, opera, bálterem és szalon volt. Vagyis mindenekelőtt a köz- és magánszféra határán lévő átmeneti, nyilvánosságot is biztosító tereket látogatta. Olyan, részben zárt helyszíneket keresett, amelyek védik és biztonságot nyújtanak a nagyvárosi tömeggel, az átlagemberrel szemben, és lehetőséget adnak az elkülönülésre, de egyszersmind elég nyitottak ahhoz, hogy a dendi elvonulva is észrevehető maradjon.

A dendi-izlés és életmód rendkívül költséges. A régi arisztokrácia számára a fényűzés és költekezés rangjának és címének, valamint vagyonának megfelelő presztízsszimbólum volt. A dendi költekezése más. Az udvari ember kötelességből, rangja miatt szórta a pénzt, s helyzete fel is hatalmazta erre. A dendi azonban sok esetben anélkül költekezett, hogy címe vagy személyes vagyona ezt lehetővé tette volna számára. Innen ered sok dendi eladósodása,²⁸ s ez különbözteti meg őket egy másik feltörekvő csoporttól: a parvenükétől, akiknek költekezése a gazdagságot, vagyis a pénz hatalmát hivatott hirdetni (amivel természetesen nem feltétlenül jár együtt az áhított társasági presztízsz).²⁹

A dendi azonban nemcsak anyagi javaival, hanem idejével is bőkezűen bánt. Miután felkelt és közel két órát vagy még többet fordított toilette-jére, megreggelizett, kilovagolt vagy kikocsizott, sétált a parkban, majd megebédelt az egyik divatos kávéház-étteremben, látogatásokat tett, operába, színházba, bálba ment és vacsorázott. Nem véletlen, hogy Balzac egyik befejezetlenül maradt teoretikus művében, Az elegáns élet fiziológiájában – három nagy csoportra osztva az

²⁶ Lord Spencer, amikor egyik frakkjának már csak egy szárnya volt meg, azzal, hogy azt is levágta, megalkotta az azóta is a nevét viselő ruhadarabot, a spencer-kabátot.

²⁷ ARIÈS – DUBY, 1987. 252.

²⁸ Nem egyedi George Brummell és d'Orsay gróf esete, akiknek külföldre kellett menekülniük hitelezőik elől.

²⁹ Az elegáns fiatalember költségvetéséről lásd az *Entracte* 1839. január 10-i számának cikkét. Idézi MARTIN-FUGIER, 1990. 354. Lásd még: C. PRÉVOST, 1957. 99.

embereket – az elegáns életet lényegében csak a tétlenek, dologtalanok számára tartotta elérhetőnek.³⁰ Mindazonáltal vannak olyan foglalkozások, amelyek – legalábbis részben – összeegyeztethetőnek bizonyultak a dendi-életvitellel, de ezek egyike sem a hagyományos értelemben vett nyolcórás „termelőmunka”. A dendik lehettek írók, művészek, színházi emberek vagy újságírók, sőt – főként dendizmusuk időszakának lezárulása után – bankárok, iparosok vagy akár politikusok is.

Az „én” és a „másik”

Míg a század első felében a denditől elválaszthatatlan volt az egészség és az ifjúság képzete, a századvégi dendi ideggörcseit esztétikával gyógyíttgatta, dísz tárgyak, műtárgyak szenvedélyes gyűjtője lett, és nemegyszer betegségén keresztül különböztette meg magát a többiektől. David Tacium doktori disszertációjában a századvégi dendizmust a férfi identitásválságának megnyilvánulásaként vizsgálva többek között a tömeg nemi identitásválságot előidéző szerepéről is értekezik; olyan véleményeket idéz, melyek szerint a tömeg „női jegyei”: a hisztéria, melankólia, érzelmi instabilitás a férfi attribútumok elvesztésének veszélyét rejtik magukban.³¹

A (nemi) identitásválság problémáját a dendik tekintetében már korábban is felvetették. A regényekben is sokszor nőiesnek jellemezték őket, miközben nem vontak meg tőlük bizonyos férfias tulajdonságokat sem. A dendi azáltal, hogy a haszonelvűségre törekvő társadalomban, ahol a férfi és női szerepek és eszközrendszerek élesen elkülönültek, legfőbb elfoglaltságának önmaga megteremtését és elfogadtatását, a divat figyelemmel kísérését tekintette és a nők „felségterületére” száműzött eszközöket és szerepeket alkalmazta, egyfajta köztes helyzetbe került: a női és férfi területek és princípiumok közé. A szépség, az esztétikum iránti fokozott érzékenysége csak tovább erősítette ezt a (nemi szerep-) bizonytalanságot.

A férfiidentitás válsága természetesen mindenekelőtt a nőkkel való kapcsolatban nyilvánult meg. A szinte aszexuális Brummell érdeklődési körén kívül esett a nemiség problémája, s akadtak (szintén valóságos) dendik, akikről szólva fiziológiai alkalmatlanságot is emlegettek. Ezzel szemben igencsak fogékony volt a női szépségre a század első felében a romantikus író, Roger de Beauvoir vagy a férjes asszonyok elcsábításáról elhíresült Alfred Tattet, de frivol példaként érdemes megemlíteni Germain grófot is, aki egy itáliai utazásra kölcsönadta a már említett Tattet-nek szeretőjét, Virginie Déjazet színésznőt.³² A sort tovább lehetne folytatni az irodalomból – elsősorban Balzac halhatatlan regényeiből – vett példákkal: mindből kitűnik, hogy a nőket kísértőnek, érvényesülési lehetőségnek vagy egyszerűen élvezeti cikknek tekintették a dendik.

Úgy tetszik, életvitelük és életfelfogásuk összeegyeztethetetlen volt a házassággal és a családdal. Ennek az sem mond ellent, hogy többen megnősültek közülük: általában életük dendi-korszakát követően szánták rá magukat, mint Balzac, vagy a házasságuk kudarcba fulladt, mint Lord Byroné vagy Oscar Wilde-é. A dendi – mondhatni – elvi alapon lázadt a család polgári „reproduktív” intézménye ellen: a gyermeknevelés, önmaga továbbörökítése összeegyeztethetetlen

³⁰ BALZAC, 1998. 11.

³¹ TACIUM, 1998. 24.

³² MARTIN-FUGIER, 1990. 367–368.

egyediségével és utánozhatatlanságával. Vágyai így elsősorban férjes asszonyokhoz, vagy a (dendik többségéhez hasonlóan) szintén egyedülálló, család nélküli színésznőkhöz, kokottokhoz, prostituáltakhoz vitték. A szerelem lényegét tekintve önátadás, s ezt a dendi identitásának elvesztéseként élte meg. A nő eszerint veszedelmes csábító, aki lelőkheti a dendit a maga emelte piederasztálról, vagyis megsemmisítheti e gondosan felépített és alakított életszerepet. A 19. századi női emancipációs törekvések csak erősíthették a dendi bizonytalanságérzését és a nőekkel való kapcsolatának törekenységét. A másik nemmel szembeni érzései és averziói így általában testi vágyai üzletszerű kielégítésére, engesztelhetetlen nőgyűlöletre vagy pederasztíra és homoszexualitásra vezették. Mindezt megkönnyítette, sőt elősegítette, hogy a társadalmi tiltások negligálása a dendiség lényegéhez tartozik. Anne Martin-Fugier szerint a század első felének dendijeit jellemző három alapvető kritérium egyike a szexuális szabadság. Ez d'Orsay grófnak a Blessington-családhoz fűződő zavaros viszonyait éppúgy jellemezte, mint valamely kicsapongó életet élő, a jó társaságban és a félvilágban egyaránt otthonosan mozgó és egyidejűleg intim kapcsolatokat ápoló fiatalembert, vagy éppen a vérfertőzéssel (testvérszerelémmel) vádolt Lord Byron is, aki emellett engedett a fiatal férfiak iránti vágyainak is. A század végén és fordulóján azután már Oscar Wilde-től Marcel Proustig, Pierre Lotitól Robert de Montesquiou-ig egyre több példát találni az efféle szenvedélyre.

A dendi és a művészet

A dendi, amikor életéből műalkotást csinál, az élet és művészet közötti határt is átlépi. De vajon ezen túlmenően is lehet-e művész a dendi?

Emilien Carassus szerint ahhoz, hogy egy dendi igazán újító, eredeti művet alkosson, ki kell lépnie dendizmusából.³³ De ha a dendizmust nem lehet tanulni, hanem születni kell rá, akkor vajon kiléphet-e dendizmusából egy művész? Megfordítva a kérdést: művésszé válhat-e egy dendi?

Amikor alkot, a dendi a szépséggel flörtöl; másnak és magának szerez örömet, szórakozik. Amatőr és dilettáns, aki számára az alkotás lényege a létezés megszépítése, az esztétikai kifinomultság, a tökéletes ízlés érvényesülése, a meszterkeltség győzelme a természet(es) felett. Művei általában rövidek, sokszor a töredékesség érzetét keltik, olykor befejezetlenek. A dendizmushoz hasonlóan az írást is értelmezhetjük a spleen, az unalom előli menekülésként. George Brummell, d'Orsay gróf és Robert de Montesquiou esetében nem kérdéses a műalkotások amatőr jellege, a dendi elsődlegessége a művésszel szemben. De mi történik Balzac, Stendhal, Barbey d'Aureville, Baudelaire, Wilde vagy Proust esetében dendizmusukkal?

Az irodalmi dendizmus – amellyről Barbey is és Baudelaire is cikket akart írni, de végül egyik írás sem született meg – az írókat, hőseiket és egyfajta írásmódot, stílust is jelenthet. A dendik mindannyian egy nagy szellemi család tagjai, akik tudnak egymásról, elődeikről, kortársaikról. A dendi-hősöket szerepeltető írók maguk is kacérkodnak a dendizmussal, mintha nem írhatnának róla anélkül, hogy maguk is ne lennének érintve. Szereplőik élete és a sajátjuk kölcsönösen áthatja és erősíti egymást.

³³ CARASSUS, 1971. 89.

Dendizmus és irodalom³⁴

Angliai kezdetek: Brummell, Byron és a fashionable regény

Az első idők dendijeit – főként az angol társadalom legismertebb, legnagyobb dendijének, George Brummellnek utánczóit – még jogosan tartották egyszerű piperkőcöknek. 1813-tól kezdve e megnevezéssel illették a fatet, aki a 19. századi angol társadalomban/társaságban leginkább felkeltette a figyelmet. Ez a típus a beau és a buck szinte változatlan továbbélése volt. Úgy tűnik, hogy 1813/1816-ig a kifejezés a jól öltözött, elegáns, az angol arisztokráciához tartozó férfit jelentette, aki arról álmodott, hogy a jó modor (*bon ton*) mintája lesz, de valójában csak a szórakozás vágya vezette, s leggyakrabban tékozló és dorbézoló, kicsapongó életvitel jellemezte. Öltözetének eleganciája mellett viselkedésének merevsége és impertinenciája tekinthető megkülönböztető jegyének. Nem sokkal később pedig a dendiség külsőségeit komoly áldozatok és lemondások árán megteremtő, hét közben munkába járó banki és irodai alkalmazottakra is használták a kifejezést. Persze feltehetjük a kérdést, hogy vajon dendinek számítanak-e ők is, hiszen, mint Balzac – ahogy már utaltunk rá – néhány évvel később megfogalmazza: az igazi elegáns élet a tétlenek kiváltsága. Összefoglalóan azonban mindenképpen elmondható, hogy 1830-ig a dendi reputációja általában negatív volt: hitvány, haszontalan vagy épp nevetséges teremtménynek ábrázolták, és még semmi nem utalt a fogalom későbbi tartalmára.

Bár a többségre talán igaz a század eleji kortársak szigorú ítélete, mindenképpen kivált közülük a későbbi korszak hatalmas hatású dendije, George Bryan Brummell, akit Beau Brummellnek is neveztek.³⁵ A „dendik királya” Westminsterben született, édesapja a miniszterelnök Lord North magántitkára volt, de nagyapja még csak ügyes kereskedő. Tizenhat éves korában, 1794-ben zászlós, tizennyolc éves korában a leendő IV. György huszárkapitánya lett. Katonai pályafutása két évvel később ért véget, amikor ezredét Manchesterbe vezényelték. Brummell leszerelését kérte és Londonban maradt. Hamarosan a társaság elfogadott divatirányítója, bírása és ura, a herceg kegyeltje lett. „Uralkodása” közel húsz évig, 1816-ig tartott, amikor adósságai miatt el kellett hagynia Angliát. Calais-ben telepedett le, majd pénzhiány miatt 1830-ban kérvényezte, hogy betölthesse a caen-i angol konzuli helyet. Végül azonban ő maga tájékoztatta Lord Palmerstont a poszt feleslegességéről. Élete végén teljes nyomorba került, és a dendik koronázatlan királya elhanyagoltan, szegénységben és örületől sújtva halt meg 1840-ben egy menhelyen. Életrajzírói szerint mindenekelőtt öltözete ki-

³⁴ A harmadik fejezetnél különösen BOULENGER [1907].; DUFAUD, 2008.; MARTIN-FUGIER, 1990. és az első részeknél mindenekelőtt C. PRÉVOST, 1957. munkájára támaszkodtam. A kézirat lezárása után hívták fel a figyelmemet T. Szabó Levente könyvére, melynek negyedik fejezetében foglalkozik a témával: T. SZABÓ Levente: *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*. Budapest, L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2007. (Ligatura), és utána jelent meg Mátay Mónika tanulmánya, amelyben a nődendizmus problematikáját magyarországi anyagon vizsgálja: MÁTAY MÓNika: *Hamis Vénuszok: nődandýk a polgárok között*. In: *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Szerk.: BAKÓ Boglárka – TÓTH Eszter Zsófia. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 394–411.

³⁵ A 'beau', mint láttuk, egyfelől a dendi egyik korban használt szinonimája, egyfajta viselkedéstípus, másrészt a francia 'szép' jelentésű jelző is egyben.

fogástalan eleganciájával és impertinens viselkedésével, szellemességével érte el a megfelelő hatást. Ez utóbbit az angol 'wit', vagyis szellemesség kifejezés (és a francia 'bon mot') jelöli legtökéletesebben. Bár irodalmi és művészi ízlése és érdeklődése is volt (maga is festett, értett az iparművészet egyes ágaihoz, volt egy értékes tubákosszelence-gyűjteménye, verseket, sőt egy könyvet is írt amely 1932-ben jelent meg először, *Male and Female Costume* címen), főművének mégis önmaga megteremtését tarthatjuk.

Hatása vitathatatlanul nagy volt. Bár egyes vélemények szerint kezdetben el- lenérzést keltett a kortársakban, sőt talán nem is ismerték különösebben, neve feltűnt az akkori tudósításokban, útirajzokban, visszaemlékezésekben, sőt szép-irodalmi alkotásokban is. Nemegyszer a saját nevén szerepelt, de arra is találunk példát, hogy egy-egy irodalmi hősnek „kölcsonozte” személyiségét, másokat pedig neki tulajdonított mondásokkal, gesztusokkal, pózokkal „hitelesített”.³⁶

Az első korszak jelentős angol dendijei közül George Gordon Noël Byron, Newstead lordja elsősorban azzal írta be magát a dendizmus történetébe, hogy megnyitotta előtte az irodalmi dimenziót. 1818-ban megjelent Beppójában ő használta először szépirodalmi műben a kifejezést:

„De névtelen vagyok, silány tanítvány
(letört világhi, tönkremenni kész) [...]”³⁷

Bár az idézett sorokat önmagára vonatkoztatta, kettős volt a viszonyulása saját dendizmusához. Hol azt vallotta, hogy van benne egy kis dendiség,³⁸ hol tagadta ugyanezt. Olykor a róla fennmaradt írások is megemlítik világfiasságát.³⁹ Stendhal 1816–1817 telén Milánóban találkozott vele, amit Róma, Nápoly, Firenze 1817-ben című művében örökített meg. Ekkor nem írt a költő dendizmusáról,⁴⁰ 1830-ban Lord Byron Itáliában címmel a *Revue de Paris*-ban közzétett cikkében azonban megjegyezte, hogy a költő a napjai egyharmad részében dendi volt: fogókúrázott, állandóan titkolni igyekezett lába hibáját, sántaságát és tetszeni akart a nőknek.⁴¹ Persze feltehetjük a kérdést, hogy vajon ezek a tulajdonságok mennyiben kritériumai a dendizmusnak. És ugyanez vonatkozhat arra a kitartó igyekezetére is, amellyel annak a látszatnak a megteremtésére törekedett, hogy az írás csak nagyúri passzió, s ennek megfelelően, hosszú éveket, még legnagyobb pénzzavarai idején sem fogadott el szerzői díjat kiadójától.

³⁶ A későbbiekben csak néhány 19. századi példára térünk ki, az érdekesség kedvéért álljon itt még néhány név azok közül, akik írtak, beszéltek róla: Sir Arthur Conan Doyle, T.S. Eliot, egy rádióbeszélgetésben Virginia Woolf. Említették musicalben, kortárs zenészek dalaiban, és feltűnt filmekben, detektívregényekben is. Lásd bővebben:

http://en.wikipedia.org/wiki/Beau_Brummell [2008. május 9.]

³⁷ BYRON, 1975. 317. Az eredetiben „dandy” szerepel.

³⁸ Az aranyifjúságáról írottakat Tótfalusi István idézi: „...Byron kezdettől fogva könnyedebben és természetesebben mozgott az arisztokrata aranyifjak, a dandyk köreiben. Ezek a különcök, akik vagy öltözékükkel vagy esztelen pazarlásukkal vagy vásott, garázda csínyjeikkel vívták ki hírhedségüket, több tucatnyi klubba tömörültek; a költő, londoni fénykora éveiben, tagja volt az Alfréd, a Kakaófa, a Watier, az Unió, az Ökölvívó és a Bagoly klubnak. »Kedveltem a dandyket, nagyon szívélyesek voltak velem, noha általában utálták az irodalmárokat. Igaz, hogy – bár korán felhagytam vele – volt már némi iskolám a dandyzmusban kiskorúságom idején; épp elegendő ittam, kártyáztam, züllöttem akkoriban, hogy maradjon belőle annyi, ami a nagyokat megbékíti velem.« Bizonyos azonban, hogy nem követte őket garázdaságaikban [...]”. TÓTFALUSI, 1975. 86.

³⁹ „a világhi és divatfi szerepében tetszeleg”. Thomas Medwint idézi TÓTFALUSI, 1975. 252.

⁴⁰ STENDHAL, 1961a. 260–61. A találkozás dátumát illetően az útirajz első változatában 1817. június 27-e szerepel. Stendhal 1826-ban jelentős módosításokkal újra megjelentette művét.

⁴¹ Idézi C. PRÉVOST, 1957. 93.

Bármint viszonyult is azonban ő maga a kérdéshez, a dendizmus irodalmi térhódításában és mindenekelőtt franciaországi megismertetésében és elterjedésében kiemelkedő szerepet játszott. Nemcsak külsőségeit majmolták arszlánok és divatfik, hanem egyre több kortársa is írt róla. Halálát követően, a francia dendik első virágkorát jelentő 1830-as években egyre több francia cikk jelent meg Byron dendiségéről. Azt is megemlítik, hogy dendizmusa pillanataiban Brummell szeretett volna lenni.⁴² Van, aki szerint az általa teremtetett egyfajta új, folyamatos megszakításokkal, kitérőkkel, félreszólásokkal operáló elbeszélői modorban, stílusban áll dendizmusa.⁴³

Míg Byron hatása a dendizmus tekintetében jelentősebb volt a franciák körében, mint szülőhazájában, a század húszas éveiben megjelenő roman fashionable mindkét országban jelentősen hozzájárult a dendik megismertetéséhez. A társasági élet apró eseményei, hírei, pletykái iránt már a 19. század elején megnőtt az érdeklődés, s ezt a növekvő igényt elégítette ki az elegáns világ mindennapjait, szokásait, élvezeteit és tereit bemutató fashionable regény. Érdekes néhány jellemző példát kiemelni közülük. Théodore Hook *Saying and Doings* című, 1824-től kezdve megjelenő regénysorozata mellett népszerű volt Robert Plumer Ward *Tremaine; or The Mean of Refinement* (1825), Thomas Lister Granby (1826), White Almack's (1826), Benjamin Disraeli *Vivian Grey* (1827), mindenekelőtt pedig Edward Bulwer-Lytton *Pelham, or the Adventures of a Gentleman* (1828) című regénye. E művek mindegyikében szerepel egy Beau Brummellről mintázott szereplő: egyikük például viszolyg a spárgától, míg Brummellről ugyanez a hír járta a zöldborsóval kapcsolatosan, a másik regény kritikusa szerint pedig az adott mű egésze szinte egy brummelli tréfa-katalógus. A híres dendinek – aki tudta, hogy róla mintázták – különösen a Granby hőse tetszett. A nálunk talán legismertebb Pelhamben pedig két dendi is feltűnik, akik közül az egyik szintén a szokásos brummelli figura. Ezeket a korukban rendkívül népszerű történeteket olyan írók is olvasták, mint a legismertebb dendihősök alkotója, Honoré de Balzac.⁴⁴

A dendizmus Franciaországban.

Társasági dendik és dendi írók: d'Orsay gróf, Mérimée, Stendhal és Balzac

A dendi kifejezés alig pár évvel angliai feltűnése után megjelent a Csatorna túloldalán. Nem meglepő gyors terjedése, hiszen az 18. század első harmadától kezdve egyre erősebb lett az angol befolyás francia földön. A 19. század elején pedig már az élet számos területén hódított az angломánia: az angol szavak kedvelésétől kezdve a skótkockás anyagok és az „angol redingót” divatján át a már említett „divatos regényekig”; egyre népszerűbbé vált a lóverseny, a boks, a galamblovászat, s megjelentek az első klubok is, bár nem értek el olyan népszerűséget, mint a briteknél. Az angol viselkedés átvételével el lehetett különbözni az átlagembertől, a tömegtől. A korban a jellegzetes angol karaktert a nemzeti gőg, a szűkszávúság, a bizarr és különleges felé fordulás, a melankólia és a spleen testesítette meg.

Az újításokat az utazók és a hazatérő emigránsok egyaránt terjeszthették, az angol és francia arisztokrata körök közötti szoros kapcsolatok pedig folyamatosan erősíthették. Az angломánia a restauráció korában, az angol hadsereg sikerei után sem szűnt meg, amit Domna C. Stanton Freud elméletével értelmez: a

⁴² COBLENCÉ, 1988. 52.

⁴³ William Hazlitt véleményére hivatkozik C. PRÉVOST, 1957. 41.

⁴⁴ Lásd részletesen többek között: C. PRÉVOST, 1957. 33–42., FORTASSIER, 1974. 40–41., valamint FORTASSIER, 1988. 44–45.

győztes szemben kifejezésre juttatott „azonosulás az agresszorral” viselkedéssel. Emellett azonban egy félelemből táplálkozó ellentétes érzés is munkálhatott a legyőzöttekben: a vereségtől való félelmüket az idegen – az „Englishman” – lenézésében és/vagy nevetségessé tételének vágyában vezették le.⁴⁵ Ez a megítélés – nagyrészt az irodalmi és liberális köröknek köszönhetően – fokozatosan megváltozott, majd 1827-ben, Bayard és Wailly Anglais és Français című munkája megjelenésével, továbbá a dendizmus irodalmi térnyerésével, a byroni romantikus hős sikerével egészen átalakult.⁴⁶

1820 és 1830 között a francia társadalom kialakította elképzelését a nagyvilági ember típusáról, aki jó modora és előkelősége által kivívja mások csodálatát. A leírásokban, a lapok tudósításaiban, a visszaemlékezésekben először az angol dendik jelentek meg, csak később követték őket francia társaik, és az angliai megítéléshez hasonlóan a dendizmus jelentése először itt is negatív konnotációval jelentkezett. A változás az 1830-as évek után következett be, s ebben nagy szerepet játszott a jelenség irodalmi dimenziója. Hamarosan olyan francia írók munkáiban tűntek fel – már nem(csak) negatív felhanggal – a dendik, mint Stendhal, Honoré de Balzac, Alfred és Paul de Musset, Prosper Mérimée, Eugène Sue és Roger de Beauvoir, azután pedig Barbey d'Aurevilly és Charles Baudelaire. A dendizmus és az irodalom több szinten fonódott össze, s összekapcsolódásuk a dendizmus új koncepcióját hozta magával. Az írók közül sokan – életük egy-egy szakaszában – maguk is dendikként éltek, vagy arra törekedtek, s így, több-kevesebb sikerrel, a társasági dendizmushoz kapcsolódva dendihőseiken keresztül, akiknek némelykor önmaguk vonásait kölcsönözték, a dendi mítoszát erősítették. Ezen túlmenően műveiket olykor egyfajta „dendisztikus” írásmód is jellemzi: munkáikban példát találunk az olvasó gondolataival, ízlésével, szokásaival szembeni impertinenciára, a közönség megvetésére; figyelmen kívül hagyják az elfogadott szabályokat, félnek a közönségességtől és középszerűségtől, és kinyilvánítják a tömeggel szembeni felsőbbrendűségüket. (Természetesen visszaemlékezések, különböző újságcikkek is folyamatosan foglalkoztak a dendikkel, ezeket azonban most nem vesszük figyelembe.)

A harmincas évek közepére a dendi a jó ízlés mintájává, az elegáns élet művészévé vált. Fesztelenség és könnyedség jellemezte, és bár sajátja maradt az érzéketlenség és a hidegvér, és továbbra is váratlan cselekedetekkel lepte meg közönségét, antikonformizmusát olykor élénk pompával fejezte ki. Távolsgártartásukat és különállóságukat néhányan az angol sport gyakorlásában, mások a nagyközönség számára elérhetetlen klubok alakításában találták meg: így jött létre például a Jockey Klub. Tagjai mind vagyonosak voltak, s a gazdag dendiket – legalábbis külsőségekben és viselkedésükben – utánozni törekvő irodalmárok, újságírók és művészek csak kivételes esetekben kerülhettek közéjük. (Míg például Alfred de Musset hiába törekedett a tagságra, addig Auguste Romieu és Eugène Sue esetében kivételt tettek. Romieu például, aki gyenge lovas volt, azért lehetett a klub tagja, mert igen kecsesen tudott leesni a lóról.)

A kor talán legismertebb francia dendije Alfred d'Orsay gróf volt, aki híres szépségével, eleganciájával és impertinenciájával nemcsak hazájában, hanem Londonban is hódított Lady Blessington állandó kísérőjeként, férje barátjaként és mostohaleányának férjeként. A családot utazásaikra is elkísérte, így ismerkedhetett meg 1823 tavaszán Genovában Lord Byronnal. Lord Blessington halála és saját válása után Lady Blessingtonnal Londonban élt. Amikor elvesztette vagyonát,

⁴⁵ STANTON, 1980. 32–33.

⁴⁶ STANTON, 1980. 34. és C. PRÉVOST, 1957. 47.

visszatért Párizsba. Szobrászkodott, miniatűr arcképeket rajzolt és festett. Dendiségéről megoszlott az írók véleménye: míg Balzac róla mintázta egyik leghíresebb dendi-szereplőjét, Barbey d'Aurevilly inkább a francia lionok közé sorolta.⁴⁷

A korszak igazi társasági dendijeit nem voltak sokan. Közéjük tartozott a már említett d'Orsay gróf mellett például lord Henry Seymour, d'Alton-Shée gróf, Roger de Beauvoir, Belgiojoso herceg, a svéd nagykövet Charles de Morhay gróf, vagy a már említett Alfred Tattet, egy tőzsdeügynök fia. Róla például feljegyezték, hogy nyílt házat vitt, ahol egy egész istállónyi paripa állt a vendégei rendelkezésére.⁴⁸

A dendik a legváltozatosabb módokon igyekeztek távol tartani, elkülöníteni magukat az átlagembertől. Ezt olykor az angol sportok, a fogadások és különféle „iskolástréfák” segítségével vélték elérni: például textilüzletben pisztolyt akartak vásárolni, éjjel az utcát járva leszedték a cégéreket. A durvább tréfák közé tartoztak Lord Seymour „viccei”, aki jalapával, azaz egy hashajtó hatású növényvel készített csokoládét itatott az emberekkel, viszketőport szórt a ruhájukba és puskaporszemcséket tartalmazó szivarokkal kínálta őket.

A Lajos Fülöp korabeli újfajta irodalmi dendizmus képviselői már más társadalmi környezetből érkeztek. Mivel a szükséges rang és vagyon nem állt rendelkezésükre, igyekeztek a gazdag dendik modorát, viselkedését, külsőségeit átvenni. Nagyratörő (és feltűnő) ízléssel, mellényekkel, sétatálcákkal, nagy vacsorákkal, költséges szórakozásokkal, olykor még lovak tartásával is megpróbálták felhívni a figyelmet magukra. Szemléletes példa az újságíró és lapalapító Saint-Charles Latour-Mézeray-é, aki 1830 körül azzal keltett feltűnést, hogy gomblyukában kaméliával jelent meg, és pillanatok alatt a „kaméliás férfit” vált. Életrajzírója szerint közel 50.000 frankot költött a virágokra, amelyeket olykor napjában kétszer is cserélt. A sors kegyetlen fintoraként Dumas halhatatlanná vált „kaméliás hölgye” 1848-ban megfosztotta trónjától és hírnevétől, amelyért szinte anyagi romlásba döntötte magát.⁴⁹

A dendik ekkoriban már „meghódították” a francia sajtót és a szépirodalomba is bekerültek. Prosper Mérimée *Az etruszk váza* című novellájában név szerint is említi a korszakban egyre ismertebb és egyre inkább a tökéletes elegancia szimbólumává váló Brummellt, főhőse alakjában pedig részben önmagát, többi szereplőjében barátait örökítette meg.⁵⁰

Stendhal útirajzairól már volt szó. Az ő életművében is megfigyelhető az a dendizmussal szembeni kettősség, ami Balzacot is jellemezte. Kezdetben – Byront leszámítva – bírálólag írt a dendikről, a Róma, Nápoly, Firenze 1826-os kiadásában például az angol és francia dendik, piperkőcök itáliai megfelelőjét hiányolva adott jellemzést róluk.⁵¹ A Vörös és fekete Julien Soreljének „tanult” dendisége ezzel szemben már a társasági – és ennek megfelelően a köz- és magánéleti – érvényesülés eszközeként tűnik fel. A regényben több vérbeli dendi is szerepel: a de La Mole család szalonjának állandó vendégei mellett Julien párizsi párbajának másik szereplője, Charles de Beauvoisis, vagy az angol társaság krémje, ahová az orosz Korasoff herceg is tartozott. Ő az, aki „társasági leckéket” ad a fiatallem-

⁴⁷ BARBEY D'AUREVILLY, 1861a. 69–70.

⁴⁸ MARTIN-FUGIER, 1990. 368.

⁴⁹ MARTIN-FUGIER, 1990. 375.

⁵⁰ Réz Ádám megállapítása. MÉRIMÉE, 1967. 707.

⁵¹ „Az angol és francia piperkőcök faja, akik csak arra születtek, hogy öltözködjenek, kellő kecsességgel lovagoljanak és a jó ízlés által szentesített helyeken parádézzanak: ez a fajta még nem kelt át a Pón.” STENDHAL, 1961b. 99.

bernek, ő tanítja meg, hogy a távolságtartás, lenézés, flegma mekkora erőt jelent a társasági életben. Végül Julien „valóságos dandy lett, már tudta, hogyan kell viselkednie”.⁵²

Noha a korabeli francia irodalomban egyre több dendi jutott fontos szerephez, irodalmi halhatatlanságukhoz legnagyobb mértékben Honoré de Balzac járult hozzá. Bár dendi-hősei számos tulajdonságukban különböznek, sőt, olykor igen távol állnak a valós élet dendijeitől, mégis nagymértékben táplálták a dendi mítoszát. Meg kell azonban jegyezni, hogy a dendit illető véleménye az évek (és a művek) során jelentősen változott.

Fortassier a francia írók és a divat kapcsolatáról írott könyvében a „modifília pápájának” nevezi Balzacot,⁵³ aki nemcsak műveiben ábrázolta a kor divatos férfait, hanem életmódjában is közejük akart tartozni. Komoly kiadásokba verte magát, hogy a társaság elismert tagja lehessen, sikereket azonban elsősorban nem megjelenésével, hanem szellemével aratott. Műveiben az elegáns élet elemzésekor az élet egészét áttekintette annak minden megnyilvánulásával: a megjelenés, az öltözet, a kiegészítők, a lakás, a különböző terek, a fogatok, a viselkedés apró gesztusai, a társalgás, a járás mind információhordozó kódként, nyelvként működött számára. S ezt a nyelvet nemcsak értette, hanem műveiben fel is használta, s ezt közönsége – akár tudatosan, akár öntudatlanul – szintén megértette az olvasás során. Dolgozott divatlapoknak⁵⁴ és több, az elegáns élettel, divattal foglalkozó, a külsőségek és a belső tulajdonságok összefüggéseit (is) kereső-elemző, a megjelenés leleplező erejét ábrázoló elméleti munkát is írt.⁵⁵ E tanulmányokban a járásból és testtartásból vont le következtetéseket, foglalkozott a beszéd és a társalgás művészetével, a kesztyű és a nyakkendő viseletéből igyekezett többet megtudni azok tulajdonosáról. Egyik legfontosabb teoretikus írása a befejezetlenül maradt *Az elegáns élet fiziológiája*,⁵⁶ amelyben egy képzeletbeli találkozást is leírt Brummell-lel.⁵⁷ E művében Balzac megkülönböztette a fashionable embert és a „divatban csak a divatot látó” üresfejű dendit,⁵⁸ aki számára a dendizmus nem életstílus, csak felszínes jellemzőit majmolja (ellentétben a balzaci regények néhány céltudatos és karrierista dendijével).

Balzac igazi hírnevét regényfolyamának, az Emberi színjátéknak köszönheti. Az évek során összefüggő egységbe rendezett regények dendi-alakjai a többi szereplőhöz hasonlóan vissza-visszatértek, és az olvasók lépésről lépésre megismerhették élettörténetüket. A balzaci *jeunesse dorée* tagjai két nagy csoportra oszthatók: az élehetetlenekre és az érvényesülőkre.⁵⁹ (Rajtuk kívül találunk még példát újságíró-dendikre is.) Míg a tartalmatlan dendizmus követői (elsősorban Godefroid de Beaudenord és Paul de Manerville) lényegében üres pózként éltek meg dendizmusukat, addig mások később tanulási időszaként, próbaidő-

⁵² STENDHAL, 1993. 311. „Londonban végre megismerkedett a legelőkelőbb urak nyegleségével. Fiatal orosz arisztokratákkal barátkozott össze, akik bevezették a társaságba. [...] – De hát maga nem érti a kort, amelyben él! – fordult hozzá Korasoff herceg egy alkalommal. – Tegye mindig az ellenkezőjét annak, amit magától várnak! Becsületemre, ez századunk egyetlen hittétele! Ne legyen se bolond, se szenvedő, mert akkor bolondságokat meg szenvedést várnak magától, s vét a szabály ellen.” STENDHAL, 1993. 315.

⁵³ FORTASSIER, 1988. 43. „Le pape de la modiphilie” = kb. „a divatszeretet, a modifília pápája”.

⁵⁴ Például: *La Mode*, *La Silhouette*, *Le Voleur*, *La Caricature*.

⁵⁵ A 19. század első felében felvirágoztak a divatlapok, és a megjelenéssel foglalkozó több új műtípus (*code*, *manuel*, *art*, *physiologie*) is feltűnt.

⁵⁶ *A Traité de la vie élégante* először 1830. október 2. és november 6. között jelent meg a *Mode*-ban.

⁵⁷ Rose Fortassier egy önálló cikkben is foglalkozott a kérdéssel, hogy vajon a valóságban is találkoztak-e. FORTASSIER, 1967.

⁵⁸ BALZAC, 1998. 56–57.

⁵⁹ Lásd részletesen FORTASSIER, 1974. 353–359.

ként tekinthettek vissza dendi-korszakukra.⁶⁰ Egyértelműen ez utóbbiak, az érvényesülő dendik közé sorolható Henri de Marsay, Eugène de Rastignac és Maximes de Trailles. Lucien de Rubempré ezzel szemben félúton megállt: lehetősége és képessége elegendő lehetett volna az érvényesüléshez, de gyenge volt hozzá. Ugyanez igaz a Szamárbőr Raphaëljére is, akinek szintén megvoltak a társadalmi siker eléréséhez szükséges tulajdonságai, de eltékozolta őket. Rajtuk kívül említést érdemel még Charles Grandet, az ostoba dendi és Victournien d'Esgrignon, a „botcsinálta dendi” megtestesítője.

Hosszan lehetne foglalkozni a Balzac által teremtett dendikkel, megjelenésükkel, feminin és egyben a ragadozókra emlékeztető vonásaikkal, fellépésükkel, öltözködésükkel, viselkedésükkel, pimaszságukkal, szórakozásaikkal, társasági és magánéleti kapcsolataikkal, élvezeteikkel. Most azonban csak abból a szempontból vetünk rájuk még egy futó pillantást, hogy kik ihlették alakjukat. Balzac több regényhőse, mindenekelőtt pedig Henri de Marsay alakjában feltűnik a korszak nagy francia dendijének, d'Orsay hercegnek ihlető hatása (már nevük is rímel egymásra), de említhetjük a dendizmus másik jelentős képviselőjét, a már említett újságíró-dendit, Latour-Mézeray-t is, aki az ugyancsak újságíró dendi-hős, Raoul Nathan egyik modellje lett. Ugyanakkor azt is érdemes kiemelni, hogy a dendi-szereplők alakjai több modellből álltak össze: nem annyira egyes (létező) embereket, inkább típusokat örökítettek meg. De Marsay szokásaiban például felsejlik a „dendikirály”, Brummell, aki a regényhőshöz hasonlóan szintén órákig öltözködött, de megtaláljuk benne Belgiojoso herceg művészi adottságait és Lord Seymour nem teljesen makulátlan származásának és hatalmas vagyonának allúzióját is. Latour-Mézeray sem csak Nathannak kölcsönözte személyisége egyes vonásait, megtalálhatjuk azokat többek között Rastignac alakjában is. Összefoglalóan elmondható, hogy Honoré de Balzac halhatatlan dendi-hőseivel a dendizmus mint az érvényesülés eszköze, tudatos életmód került be az irodalomba.

A dendizmus teoretikus irodalma

A dendizmus mítoszát elsősorban két francia író: Jules Amédée Barbey d'Aurevilly és Charles Baudelaire munkássága teljesítette ki. Műveikben a korábbi egyszerű divatjelenségnek mélyebb értelmet adtak, s – anakronisztikusan – szélesre tágitották a dendizmus időbeli határait.

Barbey d'Aurevilly 1845-ben jelentette meg először *Du dandysme et de George Brummell* című esszéjét, amely nem egyszerűen az angol dendi életrajza (bár számos biográfiai elemet és anekdotát tartalmaz), hanem a dendizmus lényegét elméleti igénnyel megközelítő mű. Mint vallja: egy fat írta egy fatról, fateknek. Azaz olyan könyvet alkotott, amely tükröt tart az embereknek: lesznek, akik magukra ismernek, és lesznek, akik az elolvasása által akarnak majd Brummellé változni. Ez azonban az író szerint hiábavaló törekvés, hiszen az ember vagy dendi, vagy nem. Úgy véli, a dendizmus létezésének elengedhetetlen feltétele a hiúság mellett a környezet: egy „arisztokratikusan komplikált” társadalom. (Barbey egyébként e művében ugyanúgy viszonyult a haszonelvű, sikerorientált tár-

⁶⁰ Több kritika teljesen lehetetlennek és valószerűtlennek tartotta, hogy egy dendiből előképzettség nélkül politikus legyen, és Henri de Marsay karrierjében a mítoszteremtés eszközét látták. Fortassier szerint mindebben inkább Balzac filozófiája nyilvánul meg: a karrier nem az iskolapadban születik. A siker hasonló felfogása – azaz a dendizmuson keresztül elért siker – szerinte Proustnál is megjelenik majd.

sadalomhoz, mint tizenöt esztendővel később Baudelaire.) Barbey Angliát tekintette a dendizmus valódi talájának. Ennek egyik okát az angolok és franciák közötti alapvető temperamentumbeli különbségben találta meg: a gallok „nervoszangvinikus” alkatával állította szembe a britek „limfatikus” természetét. Véleménye szerint végeredményben csak egyetlen dendi létezett: George (Beau) Brummell. Míg a többiek dendiségiük mellett nagyurak, költők is voltak, mint Sheridan vagy Byron, addig Brummell maga volt a Dendizmus, ami nemcsak a megjelenés művészete, hanem annál sokkal több: emberi, társadalmi és spirituális jelenség. Jelentéktelenségekből épül fel, lényege pedig a váratlanság, a mehökkentés: a dendi mindig mást csinál, mint amit elvárnak tőle. Nem hágja át a szabályokat, de folyamatosan játszik velük. Szerinte Brummell olyan művész volt, akinek az élete volt az életműve, de utánozhatatlan, megfoghatatlan és leírhatatlan, hiszen gesztusokban, mulékony pillanatokban teremtdőött meg, amelyek alighogy megszülettek, már el is illantak. Brummell létezését Barbey egy társadalmi és társasági igényre adott válaszként értelmezte, hiszen különben nem maradhatott volna fent huszonné esztendeig. Szerinte a dendizmus akkor szűnik meg, amikor megváltozik a társadalom, amelyben létrejött, azután már csak a hagyománya létezik. Több Brummell nem lesz, de mindig lesznek hozzá hasonlóak: „a történelem androgénjei”. Másik munkájában, az *Un Dandy avant les Dandys* című esszében Barbey a 18. századi Lauzun herceg céltudatos szerelmi csábítását írta meg, a dendizmus megszületése előtti dendinek (mintegy predendinek) mutatva be hősét.

Magát d’Aureville-t is többen tartották dendinek, fent említett munkájában azonban saját magát nem sorolta közéjük. Műveiben nemcsak Brummellről írt, hanem megemlítette d’Orsay grófot és Stendhalt, és hatott rá többek között Byron és Balzac is. Ő maga mások mellett Joris-Karl Huysmansra, Paul Bourget-re és Marcel Proustra volt hatással.

A teoretikus dendi-irodalom másik klasszikusa a nagyközönség előtt mindekelőtt költőként ismert Charles Baudelaire, aki számos művészeti kritikájával is kivívta a kortársak figyelmét. 1863-ban jelent meg a holland származású francia grafikusról, illusztrátorról és tudósítóról, Constantin Guys-ról írott művészeti munkája, amely tizenhárom alfejezetbe rendezve veszi végig a művész alkotásait, tematikusan csoportosítva témáit, alakjait és az ábrázolt eseményeket. Mindeközben a többihez hasonlóan rövid, alig pár oldalas IX. fejezetet a dendinek szentelte.⁶¹ Guys dendifiguráit csupán kiindulópontnak tekintette, hiszen csak pár szóval emlékezett meg róluk: a fejezetet magának a dendizmus problematikájának szánta. A dendizmust „bizonytalan intézménynek”⁶² nevezte: nincs történelmi korhoz és helyhez kötve. Olyan, a törvényeken kívül lévő intézménynek tekintette, amelynek mindazonáltal szigorú belső törvényei vannak. A szerző gondolatmenetének lényege, hogy a dendizmus nem a külsőségekben merül ki: a tökéletes dendi számára mindez „szelleme arisztokratikus felsőbbrendűségének szimbóluma”.⁶³ Jellemzője az eredetiség, az önimádat és a vágy, hogy meglepetést okozzon, miközben ő maga sohasem lepődik meg. Baudelaire a dendizmus képviselőit fellelte

⁶¹ A III. fejezetben a művészről szólva már nagyon röviden érintette a dendi kérdését: „Szívebben nevezném dandynek és lenne is rá jó okom, mivel a dandy szó a karakter kvintesszenciáját és korunk egész erkölcsi mechanizmusának tökéletes megértését jelentené; de másrészt a dandy érzéketlenségre törekszik és G[uys] – akin telhetetlen szenvedély, a látás és érzékelés szenvedélye uralkodik – e tekintetben mérhetetlenül távol áll a dandyzmustól.” BAUDELAIRE, 1964. 136.

⁶² A francia eredetiben: „institution vague”.

⁶³ BAUDELAIRE, 1964. 151.

a messzi ókorban: Caesar, Catilina, Alkibiadész személyében, Chateaubriand nyomán pedig Észak-Amerikában is. Sőt, ha ugyanezen írása korábbi fejezeteit tekintjük, akkor a krími háború katonatisztjei között is talált dendit.

A századvégi dendi: Robert de Montesquiou-Fezensac, Des Esseintes, Dorian Gray és Charlus báró

A társadalmi viszonyokban és életmódokban a második császárság után bekövetkezett változások nem adtak megfelelő keretet a dendiknek, de a század végéig, sőt, az első világháborúig még feltűnt néhány jelentős képviselőjük. A megelőző évtizedekből megmaradt vagy ezeket példának tekintő dendik költekezése, cicómája, asztali és társalgási művészete egyre inkább valamifajta látszattendizmushoz közelített, az irodalmi dendik népszerűsége azonban fokozatosan emelkedett. Miközben Angliában a dendizmus 1820 és 1880 között viszonylag egységesen a választékos, kifinomult életmódot és viselkedést jelentette, képviselői ugyanazokban az iskolákban tanultak, s szinte „egy családból” valóknak számítottak, s az angol dendi mindjobban közelített a gentlemanhez,⁶⁴ Franciaországban a dendi egyre inkább az élvhajász és az „életművész” megjelölése lett. 1848 után évtizedekig egymást váltották a negatív konnotációjú elnevezések.

Az 1880-as években, az esztéticizmus nagy korszakában új fejezet kezdődött a dendizmus történetében. A dekadencia (és esztéticizmus) persze nem feltétlenül esik egybe a dendizmussal: néhány jellegzetes képviselőjüknek, elsősorban művészeknek, illetve műélvezőknek köszönhetően kapcsolódtak össze.

A fin de siècle dendi az intellektuális elkülönülés, a nemes elegancia, a szépség kultuszának hirdetőjévé vált. Az élet művészi megélése a mesterkéltségben és kifinomultságban teljesedett ki. Az újfajta dendizmust a túlfinomultság, modorosság és olykor nosztalgikusság jellemezte.⁶⁵ Apró eszközökkel kívánta elérni a legnagyobb hatást, és az életet a szépség keresésére fordította. Émelygett a kortársi trivialitásoktól, és egyben lázadt is ellenük. Elődeihez hasonlóan nem tetszeni vágyott, hanem meglepni. Érzékenységet álarc mögé rejtette, impertinenciával és feszültséggel átitatott „énkultuszt” hirdetett. Esztétizáló világképét olyan aforisztikus állítások határozták meg, amelyek szerint „az élet művészet”, s „a művészet az egyetlen érték”, tetteit, gesztusait (és alkotásait) pedig az olykor valóssággal provokációba átszapó mesterkéltség jellemezte.

Az 1880-as évek Párizsában még élt a romantikus dendi, Barbey d'Aurevilly, de már feltűntek egy új elitizmus képviselői is. A századvégi dendik közül a korszak talán leghíresebb párizsi társasági dendijét, néhány róla mintázott regényhőst és három íróit mindenképpen érdemes külön is kiemelni.

A francia és angol irodalomtörténet több megkerülhetetlenné vált regényének hőst ihlette a párizsi fin de siècle dendi, a modorosság képviselője, az önmagát „üvegházi növénynek” nevező Robert de Montesquiou-Fezensac.⁶⁶ A fin de race,⁶⁷ azaz a túlfinomult, előregedő, önmagát túlélő arisztokrácia e tökéletes példája néhány elődjéhez hasonlóan nemcsak a szalonokban uralkodott, hanem a szépirodalom művelésével is megpróbálkozott. Számos vers- és prózakötet, valamint több művészeti kritika fűződik a nevéhez, de az utókor mégis inkább mint

⁶⁴ A dendi és a gentleman rokonságáról lásd BARZUN, 2006. 704–705.

⁶⁵ Carassus pasztellszerű dendizmusnak („dandysme pastellisé”) nevezi. CARASSUS, 1971. 42.

⁶⁶ CARASSUS, 1971. 41.

⁶⁷ DUFAUD, 2008. 262.

szépirodalmi alkotások hőseinek ihletőjét tartja számon. Tökéletes megjelenése mellett néhány kedvtelése is legendássá vált: a japán tárgyak iránti érdeklődését Théophile Gautier leányától, Judith Gautiertől vette át, de említik a virágok és a könyvek iránti vonzódását és hozzáértését is. Míg a század első felében Latour-Mézeray kaméliával, ő párizsi ibolyával díszítve jelent meg a társaságban. Különben a hortenzia volt a kedvenc virága, és ő hozta létre Franklin utcai lakásában Párizs egyik első japán kertjét. Könyvtárát is folyamatosan gondozta, könyvtárgyai igazi műrekek voltak: a legnagyobb gondossággal köttette be őket. A századvégi magyar író és társasági ember, Justh Zsigmond – akit később róla írt esszéjében Márai Sándor dendinek nevezett⁶⁸ – visszatérő párizsi tartózkodásai során több nevezetes dendit is felkeresett. Elgondolkodtató, hogy bár ő maga is sok mindenben hasonlított hozzájuk: érdeklődésében, művészetkedvelésében, az esztéticizmus iránti fogékonyságában, kifinomult arisztokratizmusában, mégsem nevezhető egyszerűen a francia és angol típusú dendik magyarországi pandanjának. Feljegyzéseiben írt Barbey d'Aureville-ről, Huysmansról és bár naplójában nem utal rá, hogy személyesen találkoztak volna, Montesquiou-Fezensac neve is feltűnik a párizsi társaságról szóló egyik cikkében.⁶⁹ A századvégi francia dendit is kegyetlen ironia, önhietség jellemezte, folyamatosan különcködött, de a botránytól irtózott: ízléstelennek tartotta. Magánéletéről szólva általában Sarah Bernhardt-ral, a korszak egyik legnagyobb színésznőjével folytatott rövid viszonyát, valamint homoerotikus vonzalmait említik. Halhatatlanságát mindennek előtt Des Esseintes, Dorian Gray és Charlus báró alakjának köszönheti.

Joris-Karl Huysmans (eredeti nevén Georges-Charles Huysmans) tisztviselő, író, művészetkritikus volt. Mindmáig híres regénye, *A rebours* 1884-ben (magyarul Kosztolányi Dezső fordításában *A különcc* címen 1921-ben) jelent meg. Főhőse, a végletekig túlfinomult, ideges teremtmény, Des Esseintes herceg mérhetetlen unalmában, élvezeteitől megcsömörlötten igyekszik új és új impulzusokat találni és saját életét művészi módon megélni; ő a „par excellence dilettáns”.⁷⁰ A regénynek alig van cselekménye, ellenben tobzódik a különböző leírásokban: a főhős a legválasztékosabb, legrafináltabb és legmesterkéltebb módon teremt harmóniát a kelmék, színek, illatok, növények, bútorok, könyvek, drágakövek, ételek kavalkádjában. Bár Des Esseintes herceg nem tekinthető pusztán Montesquiou-Fezensac irodalmi reinkarnációjának, alakján más dendi-hírességek kedvteléseinek, szokásainak, gesztusainak ihlető hatása is felismerhető: így például a csecsebecsüket kedvelő Edmond de Goncourt-é, az idősödő Barbey d'Aureville-é, az örökségét bútorokra költő Baudelaire-é, sőt Huysmans saját személyiségéé is,⁷¹ a regényben mégis nagy szerephez jut a híres századvégi francia társasági dendi számos kedvtelése. A már említett növény- és könyvszeretet, vagy épp egy drágakövekkel díszített, élő dísz tárgygyá változtatott teknősbéka ötlete. (Megjegyzendő, hogy ez utóbbi gondolatot Judith Gautier-től vette át Montesquiou-Fezensac, és a regénybeli teknőssel ellentétben az ő próbálkozásait nem élték túl az állatok.)⁷²

⁶⁸ MÁRAI, 1946. Külön elemzés tárgya lehetne, hogy miért nem találunk a történelmünkben és irodalmunkban az itt felsoroltakhoz hasonló dendiket.

⁶⁹ „A híres Montesquiou-Fezensac pedig, kit Huysmans az »à Rebours des Enceintes« [Esseintes]-jében festett, azt mutatja, meddig juthat az ember a művészi finomultságban.” JUSTH, 1888. 1921–1922.

⁷⁰ BOLLON, 1986. 40.

⁷¹ DUFAUD, 2008. 132–133. Ezt egészíti ki Justh Zsigmond naplóbejegyzése, aki Huysmansnál tett látogatása leírásakor kitért az író bibliofilijára és gyönyörű könyvkötéseire is. JUSTH, 1941. 70–72. (1888. január 25.)

⁷² Utal rá DUFAUD, 2008. A regénybeli részletet lásd: HUYSMANS, 2002. 41–42.

A fin de siècle dendizmus egyik fontos jellegzetességének, a társalgás művészetének egyik legkiemelkedőbb példája a szellemesség hagyományát felelevenítő, botrányairól is elhíresült író, Oscar Wilde. Bár regényét, novelláit, meséit és társalgási drámáit ma is olvassák és játsszák, művészete nemcsak szépirodalmi alkotásaiban nyilvánult meg, hanem életvitelében is. „Akarja tudni, mi az életem nagy tragédiája? A zsenimet az életembe oltottam; a műveimbe csak a tehetségem jutott.”⁷³ Kezdetben feltűnő, majd visszafogottabbá váló öltözetével, szellemességével, eredetiségével és a mindenáron való feltűnés vágyával hamar kivívta az ismertséget. Számára a dendizmus póz és kellék volt, eszköz a sikerhez, az ismertséghez.⁷⁴ Amikor korábbi „széplélek-maskaráját” dendi öltözetre cserélte, szerzett egy Balzacéhoz hasonló türkizfogantyús, elefántcsont sétatobot, és amikor dolgozott, a nagy francia író „írócsuhája” mintájára fehér háziköntöst vett magára.⁷⁵ Bár Wilde több művében szerepeltetett dendiket, társasági színdarabjaiban az elegáns élet alakjait tüntette fel, talán két leghíresebb dendi-hőse mégis a Dorian Gray arcképe főszereplője és regénybeli tanítómestere. Van, aki a művet „megkészt (felújított) dandy-fejlődésregénynek” nevezi. Míg Lord Henry a tökéletes dendi, aki számára a dendizmus póz, életformája az abszolút tétlen, szemlélődő emberé, addig Dorian túlbuzgó, „első generációs dandy”.⁷⁶ Barátjától egy „mérgező”, sárga borítású könyvet kapott, amely kétségkívül Huysmans regénye. De Wilde nemcsak Des Esseintes herceg – és persze a minta: Montesquiou-Fezensac – történetéből és példájából merített. Regényének címe félreérthetetlenül utal Disraeli 1826-ban kiadott, már említett fashionable regényére, a Vivien Grey-re, amelyen keresztül század eleji honfitársa, Beau Brummell is hat(hat)ott rá. Többen utálnak arra is, hogy Wilde egyes motívumokat saját életéből emelt át regényébe, önmagáról is ír például, amikor Lord Henry társalgási képességeit méltatja.

A talán leghíresebb regényhős, akinek Montesquiou-Fezensac mintául szolgált, Marcel Proust Charlus bárója. Proust a párizsi társaságból nemcsak hogy jól ismerte a neves dendit (Madeleine Lemaire szalonjában mutatták be neki), hanem fiatalkorában „lángoló csodálattal” vette körül; utánozta a járását, a beszédmodorát,⁷⁷ virágkosarakat, értékes kis műtárgyakat, csecsebecskéket küldött a lakására.⁷⁸ Montesquiou határozott kérésére még egy felolvasást, zártkörű estélyt is szervezett a gróf egyik könyvének megjelenése alkalmából a saját lakásán.⁷⁹ Többen állítják, hogy Proust maga is dendi volt, s legnagyobb hatású műveinek figuráiba önmagát is beleírta. Művei közül elsősorban Az eltűnt idő nyomában című hatalmas regényfolyamát ismerjük, melynek visszatérő alakjai közül Charlus bárót jórészt Montesquiou-ról mintázta, s a dendi „magára ismert benne: meg is sértődött”.⁸⁰

⁷³ André Gide után idézi TÖRÖK, 1989. 6. és COBLENCÉ, 1988. 9.

⁷⁴ „Művészként akart élni elsősorban, jó műveket akart írni másodsorban. Nem igen élt senki Wilde előtt, akinek ennyire sikerült volna összemosnia a határt élet és alkotás között.” TÖRÖK, 1989. 45.

⁷⁵ TÖRÖK, 1989. 75.

⁷⁶ TÖRÖK, 1989. 124.

⁷⁷ DUFAUD, 2008. 266.

⁷⁸ RÉZ, 1961. 22.

⁷⁹ Lásd részletesen MARTIN-FUGIER, 2003. 212–218.

⁸⁰ RÉZ, 1961. 21.

Véget ért-e dendizmus, és ha igen, mikor?

Bár a 20. század első felében leáldozott a nagy dendik kora, sokan felfedezni vélték őket a század második felében is. Françoise Coblence a jelen és a közelmúlt dendijeit festők, filmsztárok, divattervezők, énekesek között találja meg. Duchamp, Warhol, Monory, Marilyn Monroe, a Rolling Stones „dendisége” azonban más, mint a korábbiaké: esetükben a ’dendi’ kifejezés csak (minősítő) jelző marad.⁸¹ Carassus a dendi és a hippik, playboyok, valamint a mai sztárok közötti különbséget áttekintve úgy véli, hogy a felszínes hasonlóság mellett a lényeg különbözik. Bár a hippik éppúgy, mint a dendi, látszólag nőies, és a konvenciókkal szembenálló viseletével, viselkedésével, a haszonelvűség elvetésével lázad a polgári értékek ellen, sok szempontból különbözik tőle. Nélkülöz, amikor a dendi luxusban él, laza öltözete élesen eltér a dendi kifogástalan és gondos ruházatától, és közösségi szellemet hirdet ott, ahol a dendi egotizmusa kerül előtérbe. Nem kevésbé lényeges eltéréseket mutat a dendi és a kortárs sztár. A mai társadalomban a playboy és a sztár – a reklámokhoz és a kereskedelmi igényekhez alkalmazkodva – széles közönség előtt jelenhet meg, szemben a dendi számára adott szűk társasági színtérrel. A korábban az érvényesüléshez szükséges eredetiséget felváltotta az excentricitás, s egy esetleges botrány már csak minimális kockázatot jelent, ellentétben a dendi korával, amikor az impertinencia minden megnyilvánulása a társaságból való kivetettség kockázatának lehetőségét rejtette. Mint hozzáteszi: a dendizmus az arisztokrata típusú társadalomhoz kötődik, és rosszul alkalmazkodik más típusú (kapitalista vagy szocialista) rendszerekhez.⁸²

Összefoglalóan elmondható, hogy bár egyes viselkedésjellemzők ma is felbukkannak, sőt, a dendi szinte a kortárs férfidivat egyik jelzőjévé, szakkifejezésévé vált,⁸³ a dendik és a dendizmus történelmi ideje minden valószínűség szerint lejárt.⁸⁴

Befejezés

E tanulmány, amint ezt már címe is jelzi, csupán vázlat. Számos további, elmélyült elemzésre érdemes kérdés maradt ki belőle, és a megadott keretek csak néhány kiragadott, jellemzőnek tartott példa felemlítését tették lehetővé. De már talán e néhány kérdés felvetése is rávilágított egy társadalom- és irodalomtörténeti szempontból egyaránt érdekes jelenségre, s talán hozzájárult egy olyan viselkedés- és életmód eredetének és lényegének megismeréséhez és megértéséhez, amelynek hatása, legalábbis a kifejezés használatát tekintve, ma is él.

Mert a társasági dendik tudtak egymásról, figyelték egymást és hatottak egymásra: megjelenésüket, viselkedésüket, gesztusaikat kortársaik és későbbi utódaik lesték el és utánozták, személyük pedig írókat ihletett meg, akiknek hősei aztán visszahatottak a későbbi korok dendijeire. Byron például jobban szeretett

⁸¹ COBLENCE, 1988. 294.

⁸² Lásd mindenekelőtt CARASSUS, 1971. 176–177. Foglalkozik még a dendi 20. századi túlélésével COBLENCE, 1988. és DELBOURG-DELPHIS, 1985, sőt Karin Wieland német dendikről írt rövid tanulmányának szereplői is részben múlt századiak. WIELAND, 1998.

⁸³ Lásd például <http://www.newdandyism.com/> [2008. május 9.]. A dendizmus koronázatlan királyának, Beau Brummellnek a neve is feltűnik a kortárs férfidivatban.

⁸⁴ DELBOURG-DELPHIS, 1985. 58. „Ha az a társadalom, amely a Dendizmust létrehozta, megváltozik, nem lesz többé dendizmus” – írta d’Aurevilly. BARBEY D’AUREVILLY, 1861a. 97. (ford. tőlem – D. F.)

volna Brummell lenni, mint Napóleon, az 1900-as évek Párizsában Dorian Gray-nek köszönhetően váltotta fel a szivart a cigaretta, a modernitás eme elvitathatatlan eleme, Des Esseintes figurája pedig Swann alakjában éled újra. A dendi szépségben akart élni és meghalni. Akár társasági szereplő volt, akár irodalmi, nem akarta ugyan megváltoztatni a világot (legalábbis nem mindegyikük és nem nyers durvasággal), mégis követőkre lelt; utánozhatatlan volt, mégis példaképpé, mintaállítóvá vált. A dendi, bárhol is volt, a társasélet akrobatájaként a pillanatnyit ragadta meg, és a mulékonyból teremtett műalkotást.

Felhasznált irodalom

ARIÈS – DUBY

1987 Histoire de la vie privée IV. – De la Révolution à la Grande Guerre. Éd.: ARIÈS, Philippe – DUBY, Georges. Paris, Seuil, 1987.

AUGÉ

1929 Larousse du XIXe siècle. II. Éd.: AUGÉ, Paul. Paris, Larousse, 1929.

BAKOS

1976 BAKOS Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára. Budapest, Akadémiai, 1976.

BALZAC

1908 BALZAC, Honoré de: Théorie de la démarche. In: Uő: Oeuvres diverses. II. Paris, Société d'Éditions et Artistiques, 1908. 1–63.

1950 BALZAC, Honoré de: Étude de mœurs par les gants. Paris, Hermès, 1950.

1962–66 BALZAC, Honoré de: Emberi színjáték. I–X. Budapest, Magyar Helikon, 1962–1966.

1978 BALZAC, Honoré de: Physiologie de la toilette. In: Uő: Théorie de la démarche et autres textes. Pandora, Le Milieu, 1978.

1998 BALZAC, Honoré de: Az elegáns élet fiziológiája. Ford.: Balla Ignác. Budapest, Senecca, 1998.

BARBEY D'AUREVILLY

1861a BARBEY D'AUREVILLY, Jules: Du Dandysme et de G. Brummell. Paris, Alphonse Lemerre, 1861. (Oeuvres de J. Barbey d'Aurevilly) 3–100.

1861b BARBEY D'AUREVILLY, Jules: Un Dandy d'avant les dandies. Paris, Alphonse Lemerre, 1861. (Oeuvres de J. Barbey d'Aurevilly) 101–130.

BÁRCZI

1980 A magyar nyelv értelmező szótára. VII. Szerk.: BÁRCZI Géza et al. Budapest, Akadémiai, 1980.

1984 A magyar nyelv értelmező szótára. I. Szerk.: BÁRCZI Géza et al. Budapest, Akadémiai, 1984.

BARZUN

2006 BARZUN, Jacques: Hajnaltól alkonyig. A nyugati kultúra 500 éve. Ford.: Makovecz Benjamin. Budapest, Európa, 2006.

BAUDELAIRE

1956 BAUDELAIRE, Charles: Le Dandy (Le Peintre de la vie moderne IX.). In: Uő: Curiosités esthétiques. Lausanne, Éditions de l'Oeil, 1956. (L'Oeil des Maîtres) 429–434.

1964 BAUDELAIRE, Charles: A dandy. Ford.: Csorba Géza. In: Baudelaire válogatott művészeti írásai. Szerk.: CSORBA Géza. Budapest, Képzőművészeti Alap, 1964. (A művészettörténet forrásai) 150–153.

BAUDELAIRE

- 1988 BAUDELAIRE, Charles: A dandy. Ford.: Csorba Géza. In: Uő: Művészeti kuriózumok. Szerk.: CAIN, Julien. Budapest, Corvina, 1988. (Művészet és elmélet) 89–91.

BERTHELOT

- é.n. La Grande Encyclopédie. XIII. Éd.: BERTHELOT, M. M. et al. Paris, H. Lamirault et Cie., é.n.

BOLLON

- 1986 BOLLON, Patrice: Le temps des dandys. In: Magazine littéraire, (1986) No. 227. 38–40.

BONNET

- 1990 BONNET, Jacques: Grandeur et servitude du dandysme. [1978]. In: BALZAC, Honoré de: Théorie de la démarche et autres textes. Paris, Albin Michel, 1990. 5–11.

BOULENGER

- [1907] BOULENGER, Jacques: Sous Louis-Philippe: Les Dandys. Paris, Ollendorff, [1907].

BYRON

- 1975 BYRON, George Gordon: Beppo. Ford. Kosztolányi Dezső. In: Byron válogatott művei. I. Budapest, Európa, 1975. 300–333.

C. PRÉVOST

- 1957 C. PRÉVOST, John: Le Dandysme en France (1817–1830). Paris-Genève, E. Droz – Minard, 1957.

CARASSUS

- 1966 CARASSUS, Émilien: Le Snobisme et les lettres françaises de Paul Bourget à Marcel Proust 1884–1914. Paris, Armand Colin, 1966.
1971 CARASSUS, Émilien: Le Mythe du dandy. Paris, Armand Colin, 1971.

COBLENCÉ

- 1988 COBLENCÉ, Françoise: Le Dandysme, obligation d'incertitude. Paris, Presses Universitaires de France, 1988.

DEDE

- 1998 DEDE Franciska: Le Dandy dans La Comédie Humaine d'Honoré de Balzac [A dendi alakja Honoré de Balzac Emberi színjáték című művében]. ELTE–BTK, 1998. (kézirat, szakdolgozat)
2002 DEDE Franciska: Balzac, az író és a dendi. [Időszaki kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban, forgatókönyv] (megnyitó: 2002. márc. 25.)
2005 DEDE Franciska: Justh Zsigmond, az irodalmi dendi. Egy 19. századi irodalmár társasági kapcsolatai és irodalomszervező, művészetpártoló tevékenysége. ELTE–BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Magyar Művelődéstörténeti Program, 2005. (kézirat, doktori disszertáció)

DELBURG-DELPHIS

- 1985 DELBURG-DELPHIS, Marylène: Masculin singulier. Le dandysme et son histoire. Paris, Hachette, 1985.

DEMOUGIN

- 1985 Dictionnaire historique, thématique et technique des littératures. Littératures françaises et étrangères, anciennes et modernes. Éd.: DEMOUGIN, Jacques. Paris, Larousse, 1985.

DUBOIS

- 1960 Grand Larousse encyclopédique. III. Éd.: DUBOIS, Claude. Paris, Larousse, 1960.

DUFAUD

- 2008 DUFAUD, Marc: Dictionnaire Fin de siècle. Zutistes, Jemenfoutistes, tout l'univers des dandys décadents. Paris, Scali, 2008.

FAVRICHON

- 1987 FAVRICHON, Anne: Toilettes et silhouettes féminines chez Marcel Proust. Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 1987.

FORTASSIER

- 1967 FORTASSIER, Rose: Interview d'un dandy (1830). In: Année Balzacienne. H.n., k.n., 1967. 73–87.
1974 FORTASSIER, Rose: Les Mondains de la Comédie Humaine. H.n., Klincksieck, 1974.
1988 FORTASSIER, Rose: Les Écrivains français et la mode de Balzac à nos jours. Paris, Presses Universitaires de France, 1988. (Écriture)

GENGEMBRE

- 1992 GENGEMBRE, Gérard: Balzac, le Napoléon des lettres. Paris, Gallimard, 1992. (Découvertes Gallimard Littérature)

GILL

- 2007 GILL, Miranda: The myth of the Female Dandy. In: French Studies, LXI. (2007) 2. 167–181.

HUYSMANS

- 2002 HUYSMANS, Joris-Karl: A különc. Ford.: Kosztolányi Dezső. Szeged, Lazi, 2002.

JUSTH

- [1941] Justh Zsigmond naplója. Szerk.: HALÁSZ Gábor. Budapest, k.n., [1941].
1888 JUSTH Zsigmond: A túlfinomult Páris. In: Fővárosi Lapok, (1888) 262. sz. 1919–1922.

KEMPF

- 1977 KEMPF, Roger: Dandies. Baudelaire et Cie. Paris, Seuil, 1977. (Points)

LAFFONT–BOMPIANI

- 1964 LAFFONT–BOMPIANI: Dictionnaire biographique des auteurs. Paris, Société d'Édition de Dictionnaires et Encyclopédies, 1964.

MÁRAI

- 1946 MÁRAI Sándor: A dandy és világa. In: Uő: Ihlet és nemzedék. Budapest, k.n., 1946. 302–307.
2001 MÁRAI Sándor: A négy évszak. Budapest, Helikon, 2001.

MARTIN-FUGIER

- 1990 MARTIN-FUGIER, Anne: La Vie élégante ou la formation du Tout-Paris. 1815–1848. H.n., Fayard, 1990. (Points-Histoire)
2003 MARTIN-FUGIER, Anne: Les Salons de la IIIe République – Art, littérature, politique. H.n., Perrin, 2003.

MÉRIMÉE

- 1967 MÉRIMÉE, Prosper: Az etruszk váza. Ford.: Réz Ádám. In: Uő.: Mérimée összes regényei és elbeszélései. Budapest, Magyar Helikon, 1967. (Helikon Klasszikusok) 224–241.

MORTIER

- 1958 Dictionnaire Encyclopédique Quillet. II. Éd.: MORTIER, Raoul. Paris, Librairie Ariste-Quillet, 1958.

RÉZ

- 1961 RÉZ Pál: Proust. Budapest, Gondolat, 1961. (Irodalomtörténeti Kiskönyvtár, 9.)

SIMMEL

- 1973 SIMMEL, Georg: A divat. Ford.: Berényi Gábor. In: Uő. Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Budapest, Gondolat, 1973. 473–508.

STANTON

- 1980 STANTON, Domna C.: The Aristocrat as Art. A Study of the Honnête Homme and the Dandy in Seventeenth- and Nineteenth-Century French Literature. New York, Columbia University Press, 1980.

STENDHAL

- 1961a STENDHAL: Róma, Nápoly, Firenze 1817-ben. Ford.: Rónay György. In: Uő: Séták Itáliában. Budapest, Gondolat, 1961. (Auróra XX.) 217–281.
 1961b STENDHAL: Róma, Nápoly, Firenze. Ford.: Rónay György. In: Uő: Séták Itáliában. Budapest, Gondolat, 1961. (Auróra XX.) 5–216.
 1993 STENDHAL: Vörös és fekete. Ford.: Illés Endre. Budapest, Európa, 1993. (Európa Diákkönyvtár)

SZÁVAI

- 1964 SZÁVAI Nándor: Az Emberi színjáték szereplői. In: BALZAC: Az emberi színjáték. X. Budapest, Magyar Helikon, 1964. 1082–1145.

TACIUM

- 1998 TACIUM, David: Le Dandysme et la crise de l'identité masculine à la fin du XIXe siècle: Huysmans, Pater, Dossi. Thèse, Département de Littérature Comparée, Faculté des Arts et Sciences, Université de Montréal, 1998.
[\[http://www.theses.umontreal.ca/theses/pilote/tacium/these.html\]](http://www.theses.umontreal.ca/theses/pilote/tacium/these.html)

THACKERAY

- 1979 THACKERAY, William Makepeace: Sznobok könyve. Ford.: Bartos Tibor. In: Uő: Sznobok könyve. Esszék, vázlatok, levelek. I. Szerk.: RUTKAY Kálmán. Budapest, Magyar Helikon, 1979. 119–322.

TÓTFALUSI

- 1975 TÓTFALUSI István: Byron világa. Budapest, Európa, 1975.

TÖRÖK

- 1989 TÖRÖK András: Oscar Wilde világa. Budapest, Európa, 1989.

WIELAND

- 1998 WIELAND, Karin: Német dandyk. Ford.: Wellmann Nóra. In: BUKSZ, 10. (1998) 2. sz. 233–238.

WILDE

- 1987 WILDE, Oscar: Dorian Gray arcképe. Ford.: Kosztolányi Dezső. Budapest, Európa, 1987. (A Világirodalom Remekei)